

EKONOMICKÁ ZMĚNA V ČESKÉ REPUBLICE A NEROVNOST V ŽIVOTNÍCH ŠANCÍCH

Zdeňka Pechačová, Joseph Hraba, Frederick Lorenz, Gang Lee

katedra psychologie PEF, Vysoká škola zemědělská Praha

Prof. J. Hraba, Doc. F. Lorenz, G. Lee, Iowa State University

Anotace:

V souvislosti s ekonomickými a společenskými změnami v ČR lze očekávat narůstání nerovnosti v životních šancích populace. Výsledkem této nerovnosti je nerovnoměrný distres ve společnosti. Vztahy mezi nerovností pozice a distresu (deprese a úzkost) jsou zmírňovány sebeocenením a sebekontrolou. Výsledky zkoumání v ČR z obecného hlediska potvrzují modely stres - distres získané v USA. Pouze dva ukazatelé pozice (vzdělání a pohlaví) se výrazně projevily v distresu. Respondenti s vyšším vzděláním vykazují větší depresi. Ženy vypovídají o větší depresi a úzkosti než muži. Velikost rodiny je pozitivně signifikantní s ekonomickým vyrovnáváním, zatímco věk je negativně signifikantní v tomtéž vztahu. Sebeocenení a ekonomické vyrovnávání se signifikantně ovlivňují depresi a úzkost.

Summary:

Inequality will surely grow during the economic and political restructuring of Czech Republic. This inequality will result in uneven distress in these societies, according to stress-distress researchers. Furthermore, the relations between inequality of position and distress (depression and anxiety) are mediated by mastery and appraisal, and these two elaborated models were tested in this study. Only two indicators of position (education and gender) were directly related in the revised models to distress. Respondents with higher education reported more depression. The relations of the exogenous variables (social position) to both mediator variables (mastery and appraisal) were in the expected directions. Younger respondents and those from bigger households reported more need to make economic adjustments. Both mastery and economic coping were significantly related to depression and anxiety.

Klíčová slova:

nerovnost, stres, distres

Key words:

inequality, stress, distress

Problematika dopadů větších ekonomických změn na rodiny je již řadu let zkoumána ve Spojených Státech Amerických. Na základě výsledků těchto studií stanovená hypotéza pro

ČR předpokládala, že u lidí, kteří neměli z období před rokem 1989 určité rezervy - v důsledku transformace centrálně řízené ekonomiky na tržní - se bude sociálně ekonomický status snižovat a nerovnost mezi jednotlivými vrstvami se bude prohlubovat. Tito lidé také budou více trpět stresem a budou hůře snášet jeho důsledky.

Hypotetický model stres-distres v ČR v roce 1990 zahrnoval indikátory sociálně ekonomického statusu (věk, vzdělání, pohlaví, velikost domácnosti a stav, coping), mediátory (sebekontrola, sebehodnocení) a výsledky distresu (deprese a anxieta). Definujme si základní pojmy uvedené studie. Stresem se obvykle rozumí vnitřní stav člověka, který je buď přímo něčím ohrožován nebo takové ohrožení očekává a přitom se domnívá, že jeho obrana proti nepříznivým vlivům není dostatečně silná. Kvalita stresové reakce je charakterizována buď jako pozitivní nebo negativní. Distres je negativně působící stres; tohoto termínu používáme pro nejnepříznivější stresové situace; a jeho důsledky jsou deprese, anxieta, hostilita a poruchy fyzického zdraví. Coping (kouping) je snaha, jak introspsychická, tak zaměřená na určitou činnost tzn. mohou řídit, tolerovat, redukovat a minimalizovat vnitřní a vnější požadavky. Jde přitom o požadavky mimořádně vysoké, které člověka značně namáhají a zatěžují nebo převyšují zdroje, které má daná osoba k dispozici.

Výsledky výzkumu Mirowského a Rosse (1989) dokázaly, že vzdělání a příjmy jsou indikátory nerovnosti postavení k distresu, současně s věkem, pohlavím a stavem. Nevzdělaní a chudí jsou více vystaveni stresu, jsou vůči němu citlivější a v důsledku toho vykazují více jeho příznaků. Více těchto příznaků vykazují mladí dospělí a stárnoucí než střední věk, ženy více než muži. Model - nerovnost, mediátory, distres - předpokládá, že každá souvislost mezi nerovností v postavení a stresem je ovlivněna ostatními proměnnými. Pocit sebekontroly je nejvýznamnějším psychologickým zdrojem ke zvládnutí stresu. Výsledky studie v ČR měly potvrdit hypotézu o závislosti sociální pozice a distresu v roce 1990, kdy je tento vztah ovlivňován na jedné straně sebekontrolou a na druhé straně zvládnutím (coping) nových ekonomických podmínek.

Soubor, proměnné, metody

Soubor tvořilo 234 domácností, z toho 122 respondentů pracovalo v zemědělství, 24 manuálně a 88 respondentů bylo ostatních.

Proměnné:

Věk: průměrné stáří respondenta bylo 39,1 roku a více než 78 % respondentů bylo mezi 26 a 50 lety.

Vzdělání: 5,6 % respondentů mělo základní vzdělání, 10,3 % bylo vyučených, 47,6 % střední odborné vzdělání, 5,1 % absolvovalo gymnázium a 21,8 % mělo vysokoškolské vzdělání.

Pohlaví: 88,4 % respondentů byly ženy (154) a 33,6 % muži (78)

Velikost domácnosti: 8,6 % respondentů žilo samo, 5,7 % v rodině s pěti a více lidmi a zbývající žili se dvěma až čtyřmi lidmi v rodině (včetně respondenta).

Příjem: příjmy celé domácnosti zahrnovaly kromě hlavních příjmů, zvláštní příjmy i podpory. 126 respondentů přiznalo měsíční příjem 901 - 2700 Kčs na osobu. V analýze byl použit celkový příjem rodiny.

Stav: 91 % respondentů bylo vdaných či ženatých a devět procent žilo v jednočlenné domácnosti.

Sebekontrola: Pearlinova (1981) stupnice hodnotí pocit vnitřní kontroly nad svým životem, což podle Mirowského a Rosse představuje spojnicí mezi nerovností a distresem. Stupnice je šestisložková a hodnotí pocity sebekontroly, např. cítím, že jsem postrkován, zda skutečně není cesty, jak bych vyřešil své problémy, mám malou kontrolu nad událostmi, které se mi přihodí, apod. Odpovědi jsou na škále od "rozhodně souhlasím" do "rozhodně nesouhlasím". Stupeň spolehlivosti stupnice $r = 0,89$. Ekonomické zvládání (coping): respondenti byli

dotazování 35 otázkami, zda učinili v posledních dvanácti měsících nějaká opatření kvůli

Deprese: K měření depresivních symptomů byl použit Derogatisův dotazník SCL-90-R (seznam symptomů v 90 otázkách na depresi, úzkost, nepřátelství a odvozený psychologický distres). Odpovědi byly na škále od 0 do 4, stupnice byla spolehlivá $| = 0,86$.

Úzkost: hodnocení úzkosti je součástí SCL-90-R, je měřena deseti otázkami. Stupnice byla spolehlivá $| = 0,81$. K testování modelu byla použita analýza strukturálního porovnání latentních proměnných. Maximum pravděpodobných odhadů modelových koeficientů bylo získáno použitím LISREL VII (Joreskog a Sorbon 1989).

Výsledky a diskuse

Pouze dva indikátory sociální pozice - pohlaví a vzdělání byly v přímém signifikantním vztahu k distresu. České ženy v roce 1990 vykazovaly větší depresi a anxiету než muži, bez ohledu na jejich sebekontrolu a ekonomické přizpůsobování. Lee, Hraba, Lorenz, Pechačová (1994) zjistili, že ženy pod ekonomickým tlakem internalizovaly svůj stres v depresi zatímco muži jej externalizovali jako hostilitu. Respondenti s vyšším vzděláním také vypovídají o větší depresi bez ohledu na jejich sebekontrolu a ekonomické zvládání. Druhé zjištění je v rozporu s Mirowským a Rossem a výsledky v USA, ale srovnatelné s nálezy Kohna a Slomczyznského 1990 v Polsku. Nicméně indikátory sociální pozice v této studii neměly velký přímý účinek na depresi a anxiету, kromě pohlaví a věku.

Podle Mirowského a Rosse je vztah mezi sociální pozicí a distresem zprostředkován sebekontrolou. Tento a možné ovlivnění ohodnocení (ekonomické zvládání) byly testovány ve studii, jejíž výsledky jsou presentovány v tomto příspěvku. Tyto modely staví na předpokladu, že znevýhodnění lidé jsou nejen vystaveni většímu stresu, ale mají rovněž nižší sebekontrolu a sebehodnocení se s ním vyrovnat a jsou více náchylní vidět svůj život jako stresový. Tato možná mediace byla měřena sebekontrolou (nebo jejím nedostatkem) a ekonomickým zvládáním.

Výsledky v ČR až na některé výjimky tyto modely podpořily. Sebekontrola je mediátorem mezi sociální pozicí a distresem (Mirowsky, Ross, 1989). Pouze stav a věk signifikantně korelují se sebekontrolou, ačkoliv všechny indikátory sociální pozice korelují se sebekontrolou v očekávaných směrech. Sebekontrola byla nepřímo úměrná depresi a anxieti jak bylo předpokládáno.

Ekonomické zvládání (coping) je mediátorem mezi sociální pozicí a distresem. Pouze velikost domácnosti a věk signifikantně korelují s ekonomickým zvládáním, ačkoliv ostatní indikátory sociální pozice korelují s kopingem v předpokládaných směrech. Mladší respondenti a respondenti z vícečlenných domácností vypovídají o větší potřebě ekonomického přizpůsobování v roce 1990 (signifikantní vztah) zrovna tak jako ženy a respondenti s nižším vzděláním a nižšími příjmy, ačkoliv u posledně jmenovaných nebyly závislosti signifikantní. Naopak ekonomické zvládání předpovídalo depresi a úzkost.

Výsledky šetření v ČR obecně odpovídají výsledkům výzkumů prováděných ve Spojených Státech. Za prvé pouze dva indikátory sociální pozice - pohlaví a vzdělání jsou v přímé závislosti (bez mediacce) s distresem. Pouze pohlaví může být považováno za měřítko nerovného sociálního postavení, respondenti s vyšším vzděláním měli větší depresi. Nicméně indikátory nerovné sociální pozice korelovaly se sebekontrolou a ekonomickým zvládním v očekávaných směrech, přestože nejsou všechny tyto vztahy signifikantní. Tzn., že znevýhodnění lidé prokazovali nižší sebekontrolu a byli s větší pravděpodobností více vázáni ekonomickým zvládním. Tyto výsledky jsou konsistentní s výsledky ve Spojených Státech. Konečně, jak sebekontrola tak ekonomické zvládní předpovídaly depresi a anxiету. Sebekontrola byla v přímé závislosti s depresí a anxiетou, shodně s Mirowským a Rossem a ekonomické zvládní bylo s oběma v pozitivním korelačním vztahu, ve shodě s Lazarusem a Folkmanem.

Literatura:

1. Joreskog, K. G., Sorbon, D.: Lisrel VII: A Guide to the Program and Application, 2. vyd., Chicago: SPSS, Inc. 1989
2. Hraba, J., Lorenz, F., Lee, G., Pechačová, Z.: Economic change. inequality and distress in the Czech Republic, Czech Sociological Review, 2, 1994
3. Hraba, J., Lorenz, F., Pechačová, Z., Lee, G.: Stres a jeho důsledky u mužů a žen v období transformace české společnosti, Zemědělská ekonomika, 40, 1994, č. 8, s. 667 - 688
4. Mirowsky, J., Ross, C. E.: Social Causes of Psychological Distress. New York: Aldine de Gruyter, 1989
5. Pechačová, Z., Hraba, J.: Některé předběžné výsledky výzkumné studie: Dopady transformace čs. ekonomiky na rodiny v ČR v roce 1990; Sborník z konference